

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	17
'Aho	T site, 22 'Aokosi 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisit Polisi, T mate Afi

Mateni Tapueluelu

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

Dr Pohiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisit Lao mo e Pil sone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

S misi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Sika

'Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha' angana

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Ongu Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Eke

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Havili Lavulavu

Fakafofonga Fika 17, Ongu Niua

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 17/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Tusite 22 'Aokosi, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	4.1 Fika 4/2017: Lao Fakaangaanga Ki Hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga 2017
Fika 05	:	<u>KOMITI KAKATO:</u> 5.1 Potungaue Fefakatau'aki, Takimamata mo e Ngaue 'a e Kakai ki he mahina 'e 6 ngata ki he 30 Sune, 2015 mo e Ta'u Fakapa'anga 2015/2016 5.2 Potungaue Toutai 2015/2016 5.3 Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 5.4 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2016 5.5 <u>Ngaue ke Lipooti ki Fale Alea:</u> 5.5.1 Potungaue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Feliuliaki 'a e 'Ea mo e Fetu'utaki 2016 (MEIDECC) 5.5.2 Polisi Tonga 2015/2016 5.5.3 Potungaue Fakamaau'anga 2015 & 2016
Fika 06	:	LIPOOTI KOMITI:

		6.1 Lipooti Fika 7/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (fekau‘aki mo e Fokotu‘u fika 29/2016, 30/2016, 1 & 2/2017)
		6.2 Lipooti Fika 9/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea (fekau‘aki mo e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni fika 4/2017)
		6.3 Lipooti Fika 1/2017 – Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Lao (fekau‘aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Toutai 2016)
Fika 07	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e Fale.....	6
Fakam l ’ia tokoni Pule’anga ke fakamaama ‘uhila v henga Vava’u 16	7
Tokanga ki he fa’iteliha hikihiki k inga ‘Esia totongi koloa	8
Fokotu’u ke hiki hake tautea ki he ‘ikai leipolo mahu’inga e koloa	9
Tokanga ki he a’u tu’unga hikihiki koloa ‘o p seti ‘e 10.....	11
Tokanga ki he hiki v henga COLA p seti 5 e Kapineti	12
Tokanga ki he ‘isiu pelepelengesi ‘a e liliu ki he Konisit tone	13
<i>(Pea na’e liliu ‘o K miti Kakato)</i>	14
Me’a ‘a e Sea.....	14
Fakamatala Fakata’u Potung ue Fefakatau’aki, Takimamatá &Ng ue e Kakaí ‘i Sune, 2015, 15	
Polokalama ‘e 6 vahevahe ki ai ng ue ‘a e Potung ue	15
Tokanga ngali mamafa totongi laiseni foaki ki he mamata’i tofua’a.....	17
Tokanga ke tokangaekina e Takimamata mo e tukufakaholo	19
Tali Pule’anga kei fakam ’opo’opo ngaue k ihe tafa’aki mamata’i e tofua’a	20
Tu’u lolotonga te’eki foaki ha laiseni fo’ou ki he ngaue mamata’i tofua’a	20
Tokanga ki he ta’imalie pe kau muli ‘i Vava’u he ng ue mamata’i tofua’a	22
Kole ki he Pule’anga tukuange laiseni mamata’i tofua’a ki he Tonga ‘ata’ata p	23
Tokanga ki he fakafaingata’a’ia’i ai ng ue ki he laiseni pisinisi e kau ‘inivesitoa	24
Tokanga ki he Lao Malu’i Tokotaha Fakatau	24
Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Fetongi Pa’anga Muli 2017	25
Tukuhifo Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i Fetongi Pa’anga Muli 2017 ki he K miti Lao ...	26
Kelesi.....	26
Fakam ’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	27

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000–1005 Pongipongi

‘Eiki Sea: K taki e Kalake ‘o fai mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Hoko atu hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea: M 1 . K taki Kalake fai mai ‘etau taliui.

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou’eiki Minisit . Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afió kae ‘uma’ e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘ata ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho Tusite 22 ‘o ‘Akosi, 2017.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki M mipa)

‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

<001>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: ‘Eiki Minisit Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisit Polisi mo e Ng ue Tamate Afi, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Nuku, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga taliui ‘o e Fale ki he pongipongi ni.

Poaki

ko e ‘Eiki Pal mia ‘oku poaki tengetange pea ‘oku poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisit Ng ue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau mo e Toutai pea kau ‘i he poaki tengetange pea mo ‘Eiki N pele Fusitu’a pea ko S sefo Fe’aomoeata Vakati ‘oku poaki ‘e me’a t mui mai. Toenga ‘o e Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a t mui mai p ‘Eiki Sea m 1 .

Me’a ‘a e Fale

‘Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e ‘ fio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he’ena ‘Af f o Kingi Tupou VI kae ‘uma’ ‘a e Ta’ahine Kuini, Kuini Nanasipau’u kae ‘uma’

‘a e Fale ‘o Ha’ a Moheofo. Fakatapu foki ki he Tokoni Pal mia kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Kapineta pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘o e fonua kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki m l ‘aupito ho’omou laum lie lelei ‘o tau a’usia ai ‘a e pongipongi ua ‘o e uike ko eni kae hoko atu p ‘a e ng ue ‘a e Falé. Pea ko ‘etau ‘asenita p ena ‘oku tuku atu. Ko e kole p ki he Sea ‘o e K miti Kakato toki l pooti mai p ‘a e ng ue ki he l pooti ki he Falé toki l pooti mai p ia ‘a efiāfi mo ha to e ng ue p mei he K miti Kakato ‘e ‘osi he ‘aho ni pea toki l pooti mai p ia ‘aefiafi. Kae tuku e ki’i faingam lie ko eni ki he Fakafofonga Vava’u 16 ke me’a mai koe’uhí ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e vahefonua Vava’u. M l .

Fakam l ‘ia tokoni Pule’anga ke fakamaama ‘uhila v henga Vava’u 16

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu heni ki he ‘Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou’eiki Kapineta peh foki fakatapu heni ki he Hou’eiki N pele mo e fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea m l mu’a ho’o laum lie lelei ki he pongipongi ni pea ko u kole fakamolemole atu p Sea he fakahoha’asi ho Fale ni ‘i he houa pongipongi ka ko e ‘uhingá na’e loto p kainga ke u lele mai mo honau le’o ki Fale ni Sea. He nau lele atu ki Vava’u he uike kuo ‘osi pea nau faka’amu ke u ha’u ‘o fakahoko mai ‘a e me’a ‘oku nau tokanga ki ai. Ka kimu’a ai Sea ko u fie to’o ‘a e faingam lie ko eni ke u fakam l loto hounga pea fakataha pea mo e kakai e v henga Vava’u 16 pea mo Vava’u foki ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga ‘i he’ene tali ‘a e kole ‘a e finemotu’a ni.

Na’e ‘i ai ‘a e ki’i kole ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga Sea ha ki’i fo’i maama ke fakamaama ‘aki e v henga Vava’u 16 pea na’e tali ai e fo’i maama ‘e 100 tupu pea na’e ‘omai ai ‘a e fo’i maama ‘e 40 pea na’e ‘osi fakaheka atu ia ki Vava’u pea ‘osi fokotu’u e ngaahi fo’i maama ko ia ‘i he kolo ‘e tolu ‘a ia ‘oku toe ‘a e kole ‘e hiva ke ‘ai ha maama ki ai. Pea ‘oku si’i fiefia ai e k inga kae tautaut fito ki he si’i kau toulekeleka, kau toulekeleka Sea kuo maama ‘enau fononga ki he hala ko ki he fale lotu pea peh ki he ngaahi hala ‘e ni’ihi na’e te’eki ke ‘i ai ha maama ‘i ai na’e ‘oatu mo e ngaahi maama ki he ngaahi feitu’u ko ia.

Ua ki ai ‘oku loto ke u fakam l heni ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga H Mai mo e Kasitomu pea mo e ‘Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘i he’ena tali laum lie lelei ke tokoni mai ki he finemotu’a ni pea mo e k inga ke lava ‘o fakaheka mai ‘a e pasi ‘a H leva ‘o a’u p ‘o fakaheka ‘o a’u ki Vava’u ‘i he uike kuo ‘osi ia pea na’e hopoki ia ‘i he ‘aho Tokonaki ‘o e uike kuo ‘osi pea ‘oku fiefia ‘aupito e f nau ako Sea ‘oku lava ‘o ...

<002>

Taimi: 1010-1015

‘Akosita Lavulavu: *transport* e f nau ki he akó pea ‘oku ou fakam l ki he ‘Eiki Sea e K miti Kakató, ‘i he ‘ene pou pou lahi ‘aupito ki he ngaahi ng ue ko eni e V henga Vava’u 16.

Ko e hokó Sea, ko e fakam l ai p ki he ‘Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahí, fakam l ki ai Sea, koe’uhí kuo lava ke kamata ‘a e tanu hala ko eni ‘a e V henga Vava’u 16 pea fakam l lahi ‘aupito kuo kamata ia. Ka ‘i he taimi tatau pe Sea, kuo u faka’amu pe ke kole ki he ‘Eiki Minisit ke fai pe mu’a ha ki’i tokanga ki he kau ng ué ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ma’u pe ha ‘utu ki he

ngaahi m siní, ke 'oua 'e kamata 'a e tanú 'i he 'aho ni pea a'u ki 'apongipongí kuo maha. Pea 'oku ou faka'amu pe 'e *flow* lelei e ngaahi ng ue ko eni ko ki he halá kae hoko atu ki he ngaahi v henga kehe ko eni 'i Vava'ú Sea.

Tokanga ki he fa'iteliha hikihiki k inga 'Esia totongi koloa

Ko ia Sea 'oku ou loto p ke u faka'apa'apa lahi 'aupito ki he ngaahi falekoloa 'Esia 'i he Vahefonua Vava'ú, ka ko e 'uhingá ko e toutou fakahoha'asi au he kakai 'o Vava'ú mo 'enau kole mai ke 'omai mu'a 'enau le'ó ki Fale ni Sea, 'oku nau p hia nautolu 'i he l unga ka 'oku 'ikai ke fai ha ng ue ki ai Sea. 'Oku nau kole mai ai ke u 'ohake mu'a 'a e kaveinga ko 'ení 'i Fale ni. Sea 'i loto Neiafú ko e fale koloa 'Esia, 'i loto Neiafu 'ata'at pe, ko e fale koloa 'Esia 'e 16 nai. 'A ia ko e fakak toa 'a e fale koloa 'Esia 'i he Vahefonua Vava'ú, ko e falekoloa 'e 18. Kau ai 'a e falekoloa 'i Pangaimotu pea mo Ta'anea. Ko e me'a 'oku faka'amu 'a e kakaí ke u fakahoha'a atu aí, ko e hikihiki t ko eni 'a e mahu'inga 'a e ngaahi koloá 'i he ngaahi falekoloa 'Esia 'i he Vahefonua Vava'ú. 'Ikai te u 'ilo Sea pe ko Vava'u pe 'oku uesia he me'a ko ení, mahalo 'oku mou sai pe kimoutolu ia 'i Tongatapu ni Sea. Ka ko kimautolu ia 'i Vava'ú 'oku mau faka'ofa 'aupito mautolu ia. Pea 'oku 'ikai ko ia p Sea, ka kuo pau ko e koloa kotoa p 'oku tuku mai ke fakatau atu 'e he kakaí, 'i ha falekoloa 'o tatau ai p i he koloa me'akai pe ko e koloa langa, kuo pau ke fakapipiki ki ai hano *price tag* pe ko ha'ane mahu'inga 'o e ngaahi koloa takitaha. Ka ko e ... 'i he lolotonga ni Sea 'oku hang 'oku mau fakatau, 'ikai ke u 'ilo pe ko e h ha lea Tonga lelei ki heni Sea, 'oku hang 'oku mau fakamoulu pe, h fanga he fakatapú, 'emau fakataú. Hang ko ení Sea, 'oku 'ikai ke 'omai e mahu'inga ia 'a e koloá ke te 'uluaki 'ilo'i. Mahalo p 'oku 'i ai pe ha ki'i *price tag* ia 'i ai, ha mahu'inga ia 'i ai, ka 'oku 'ikai ko e mahu'inga totonu ia 'o e ngaahi koloá Sea. Pea 'ikai foki ke 'omai mo ha ngaahi tali totongi ke 'asi kotoa ai 'a e ngaahi tu'unga totongi pea mo e CT 'oku to'o mo e ngaahi me'a peh Sea. Fakat t 'aki 'eni Sea, ko e taimi 'oku te 'alu atu ai ke fakatau mai ha koloa mei he hili'anga koloá pe ko e *shelf* 'oku 'ikai ke *label* mai ai pe 'oku fiha 'a e ngaahi koloa ko iá. Ko e lao lolotonga foki, kuo pau ke leipolo 'a e mahu'inga 'a e koloa takitaha, 'a e *item* takitaha, ka ko e pangó he Sea 'oku 'ikai ke peh 'a e Vava'u ia. He 'oku totonu ke leipolo mai 'a e ngaahi mahu'ingá pe 'oku kau ai 'a e CT pe 'ikai pea taimi ko 'oku te ha'u ai ki he k nitá pea mo e ngaahi koloa 'oku te faka'amu ke te fakataú 'oku tuku'i atu he *shelf* pea t t 'i mai pe he ki'i *calculator*. Pea ko e *calculator* ko ení 'oku lea faka'esia mai ia, 'oku 'ikai ke tau mahino'i atu ia 'etautolu kau Tongá pe ko e h ko e mahu'inga e ngaahi koloá mo e me'a ko 'oku t ko he *calculator*. Pea 'osi ko iá Sea pea 'oku talamai leva 'a e totongi ko koloa ko pe ko e fakatau ko 'oku te 'alu atu ko 'o 'aí. Totongi atu ia 'e kita 'oku 'ikai ke 'omai ha ... 'ikai ke hanga 'e he ki'i *calculator* lea faka'esia ko ení 'o 'omai ha *receipt* pe ko ha tali totongi 'a e fakatau ko eni 'oku fakahokó Sea. 'A ia 'oku ai e hoha'a pea mei he kakaí ko hono p 'usi'i nautolu he founga ko ení, Sea. He founga fakahoko fakatau, 'oku tali pe ia 'e he Potung ué pe ko e Pule'angá ke fakahoko he ko honau fatongiá foki Sea ke malu'i e kakaí mei he ngaahi me'a peh ni Sea. 'i he taimi tatau 'oku ou tokanga ki he fu'u faikehekehe lahi 'aupito 'a e ngaahi mahu'inga 'o e koloá 'i Tongatapu ni 'o fakatatau ki Vava'u. 'O hang ko ení, ko e kapaiká, 'ikai ke u manatu'i e hingoa e kapaiká Sea, ka 'i Tongatapu ni ko e kapaika ko ení 'oku pa'anga pe 'e 2 mo e s niti. Taimi ko 'oku 'alu ai ki Vava'ú, 'oku 'i he pa'anga ia 'e 4 pa'anga 'e 5 mo e s niti. Ko e me'a 'e taha ko e puha moá

Taimi: 1015-1020

'Akosita Lavulavu: ...'a e puha moa 'oku 'i he pa'anga fang fulu tupu 'i Tongatapu ni. 'I Vava'u leva ia 'oku pa'anga ia 'e nimang fulu tupu, onong fulu tupu. Ko e fakat t 'e taha Sea, ko e tangai sima. Ko e tangai sima 'i Tongatapu ni, 'okui pa'anga 'e 16 ki he pa'anga 'e 19. Taimi ko 'oku a'u ai ki Vava'u Sea. 'Oku pa'anga ia 'e 26 seniti 'e 50. 'A ia Sea, 'oku ou 'oatu 'a e fo'i fakat t ko eni ke ne hulu'i 'eku poini ko 'oku ou tokanga ki ai. 'Oku fu'u fakavalevale 'aupito hono pehe'i si'i k inga ko eni meihe Lolo-'a-Halaevalu, kiate kinautolu mo mautolu Sea, 'oku kau heni ha fo'i me'a 'oku ta'e'ofa lahi 'aupito 'oku fakahoko ki he kakai 'i Vava'u. Pea 'i he'ene peh leva Sea.

'Oku ou faka'amu p ke fokotu'u atu, ke fai 'e he Pule'anga pea mo e Potung ue 'oku ne pule'i mo foaki 'a e ngaahi laiseni falekoloa Sea. Kuo pau ke 'i ai mo faka'aonga'i 'i he ngaahi Falekoloa ko eni, ha *cash registered machine* 'oku 'i ai hano tali totongi pau pea fakapapau'i Sea, ko e *cash registered* ko eni, 'e *print* mai 'a e la'i *receipt* 'i he lea fakatonga p ko e lea fakapap langi, ka 'oku 'ikai ko e lea faka'esia. 'E to e tokoni foki eni Sea, ki hono hiki hake ai 'a e pa'anga tanaki h mai 'a e Pule'anga, ke 'ilo'i ai 'a e lahi 'o e CT 'oku totonu ke nau totongi pea mo e lahi 'o e ngaahi koloa na'e h ta'etute mai ki he ngaahi falekoloa, kaoku nau hiki 'enautolu 'a e totongi 'o fu'u mamafa ange.\

Fokotu'u ke hiki hake tautea ki he 'ikai leipolo mahu'inga e koloa

Hokó Sea. Fakapapau'i 'oku leipolo totonu 'a e mahu'inga 'o e ngaahi koloa takitaha 'i he ngaahi falekoloa. Pea 'i he taimi tatau Sea, 'oku mau faka'amu ke hiki hake mu'a 'a e mo'ua p ko e tautea ki hono 'ikai ko ke leipolo 'a e ngaahi koloa ki he pa'anga 'e 1000, ki he fo'i 'aitema takitaha. Ko e faka'amu Sea, ke fakamo'ua p ko e totongi p he taimi p ko ia ke tautea'i p 'i he taimi p ko ia. Ko ia ai Sea, 'oku ou fakahoha'a atu ai ke fai mu'a ha ng ue fakavave 'a e Pule'anga ki he me'a ni. Pea 'oku ou faka'amu p Sea, p 'e laumalie lelei p 'a e Feitu'u na, peh ki he Pule'anga, ke fai mai mu'a ha tali ki he me'a ni, he 'oku hoha'a mai 'a e k inga ko eni mei Vava'u ki he me'a ko eni Sea. 'E lelei 'aupito kapau 'e fai mai ha tali fakafiem lie mei he Pule'anga.

Pea 'oku ou fakam l lahi atu Sea, ki he Feitu'una ho'o fa'a tali 'a e fakahoha'asi atu 'a e finemotu'a ni 'a e Feitu'u na 'i he ngaahi me'a kehekehe p , pea 'oku ou fakam l lahi atu 'i he ma'u faingam lie. M l .

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Leipa? Me'a mai 'oku 'i ai ha'o me'a ki he me'a ko eni kuo fai 'a e ki ai 'a e fakahoha'a 'a e Fika 16 'o Vava'u.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele, pea peh ki he Tokoni Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit . Peh foki 'a e fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Fakam 1 'aupito ki he fehu'i ko eni. Ko e me'a p 'oku mahino ki he motu'a ni, tatau tofup 'a e me'a 'oku hoko hake he V henga Vava'u, tautefito ki he V henga 16 pea mo e me'a ko na'e hoko ki he ngaahi fakataha holo ko ena na'e fai 'i Tonga ni. Pal palema tatau na'e 'omai 'e he ngaahi feitu'u, pea tautautefito p ki he feitu'u 'a e motu'a ni. Na'e 'omai p 'a e ngaahi l unga ko ia, fel ve'i pea mo e hikihiki kehekehe 'a e totongi 'o e ngaahi koloa. Kapau te te 'alu atu he pongipongi, 'oku fiha ia? 'Alu atu kita he efiafi 'oku kehe ia, pea 'i ai p mo e l unga mai ki he tali fatongia 'a e kau ng ue 'a e motu'a ni 'i hono t mai pea talaange ko eni 'oku nau lele ange pea nau tali nautolu ai 'o fuoloa 'oku 'ikai ke...pea nau to e foki ki honau ngaahi 'api 'oku 'ikai ke lava atu ha taha.

'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u tuli tonuhia 'oku fai 'a e ng ue ki he pal palema ko eni. 'Oku 'i ai p 'a e lao mahalo 'e vave p ha'ane ha'u, ke to e fakamalohi'i 'a e *cash register* kuo pau ko e me'a ia 'e 'oange ki he feitu'u kotoa p . 'I he taimi ni, 'oku 'i ai p 'a e lao foki ki ai 'a e *receipt*, ka ko hono *follow* 'oku 'ikai ke faingofua f f 'i hono tauhi, pea 'oku fai ai p 'a e fetalanoa 'aki pea mo e kau ng ue...

<004>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : ... ko ia 'a e motu'a ni, ka 'oku 'i ai 'a e Lao, 'oku lolotonga 'i he 'ofisi Laó, ke fou mai ke a'u mai ki Fale Alea ni, ke pau ia ko e *cash register* ke te sio ki ai, pea ko e taimi ko 'e 'alu atu aí, kuo 'osi mahino p 'a e *cash register* ia, 'ikai ke to e lava ha taha 'o ue'i 'a e hokohoko 'a e fiká. Pea 'oku 'i ai p foki e *cash register* 'oku 'i ai hono fo'i tepi ia 'a e ' titá, fo'i tepi ko 'oku motuhi mai 'o 'omai ki he tokotaha fakataú, 'oku 'i ai p mo e fo'i tepi ia 'e 'atitá 'oku 'i loto. 'Oku pau p ke hoa ma'u p ia pea mo e me'a ko ia 'oku 'ave ko ki he kakaí, pea 'oku 'i ai foki e tatau 'oku fai'aki e ng ué. Kaikehe, 'oku toe ke ha'u 'a e Lao ko iá, ka ko e palopalema ko ení, 'oku lolotonga talanoa'i mamafa ia, 'oku lolotonga 'i he Potung ué, pea kuo toutou 'ohake p 'i he loto Kapinetí 'a e me'a ko iá.

Ka ko e kole fakamolemole atu ia, kapau 'oku ngali tuai 'a e ng ue ko iá, ka 'oku lolotonga fai e ng ue ki ai. M l 'aupito.

'Eiki Sea : Ko ia, 'Eiki Minisit , ka 'oku tonu, 'i he taimi tatau p , kapau 'e lava ke *inform* 'a e *publics*, ko e 'uhinga p ki he faikehekehe 'o e totongi 'i Tongatapú, pea mo kinautolu ko eni 'i Tokelaú. Ka 'oku tonu p ke, kapau 'oku 'i ai ha'amou polokalama 'a e Potung ué, pe ko e 'ai o tu'u he nusipepá, pe ko e letió, ke 'oatu p 'a e ngaahi mahu'inga ko koloa 'oku i Tongatapú. Pea 'oku tonu ke 'oatu p mo ha fakafuofua, ke 'ilo p 'e he k inga 'i Tokelaú. He 'oku ou tui, mahalo 'oku tuku atu p , mahalo 'oku fa'iteliha p e kau falekoloá ia he hiki 'enau ngaahi totongí, 'oku si'i uesia ai 'a e kakai mei Tokelaú.

'Eiki Minisit Fefakatau'aki : Sea, 'e fai 'a e fatongia ko iá. Pea ko e taha p eni 'a e me'a na'e tokanga ki ai e motu'a ni. Na'e kole ange ki he Fakafofonga Fika 16, ke kau mai 'i he K miti ko 'a e *Competent Authority*, Fakafuofuá, koe'uhí ke ne 'omai e ngaahi palopalema ko ia mei tahí, ke vavevave ange 'emau ng ue ki he kongá ko iá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tuli tonuhia ia, Sea. Me'a k toa 'oku ke me'a mai ki aí, ko e me'a ia 'oku totonu ke fai, pea 'oku fai p 'a e feinga ki ai, ko e t muí, ko e fua ia 'e he motu'a ni.

Eiki Sea : M l 'Eiki Minisit . Fakafofonga Fika 15.

Tokanga ki he a'u tu'unga hikihiki koloa 'o p seti 'e 10

S miu Vaipulu : M l Sea. Kole p ke u h fanga atu he fakatapú, Sea. Ko e me'a ko eni 'oku tokanga'i 'e he Fakafofongá, 'Eiki Sea, 'oku meimei tofufu kotoa p ia 'i he ngaahi l pooti ko , 'A'ahi Faka-Fale Alea 'o e ta'u ni. Ka ko e uike kuo 'osí, 'Eiki Sea, na'e fai ai 'a e fakataha mo e K vana ko 'o e Pangik Pulé. Ko e me'a na'e mahinó, ko e *inflation* 'i he taimi ni, 'i Tonga ni, p seti ia 'e 10. Fu'u m 'olunga 'aupito, 'Eiki Sea, pea 'oku 'i he tu'unga fakatu'ut maki. 'A ia ko e fakat t p eni, 'Eiki Sea. Ko e sipí, 'omai he pa'anga e 2, t naki e feleti, ko e tute, mo e me'a. Ko e taimi ko 'e mavahe ai ko ki he ngaahi falekoloá, kuo 'i he pa'anga e 7.00. Ko e fo'i hiki ko 'a e falekoloá, mei he 7 ki he 14 mo e 15, me'a p ia 'a e ngaahi falekoloá. 'A ia ko e me'a ko 'oku tonu ke faí. Ko e h ha founa, he 'oku mahino he taimi ni, 'oku 'alu ke fu'u toko lahi 'a e fanga ki'i falekoloa 'Esiá, pea 'oku nau fa'ifa'iteliha p kinautolu 'i he'enua koloá. 'Oku ou tui, 'Eiki Sea, ko e founa p te tau ta'ofi'aki 'a e hikihiki 'o e m 'olunga 'o e koloá he fonua ni, he ko e 'asi ko he Pangik Pulé, ko 'ene a'u mai ko ki Siulai 'o e ta'u kuo 'osí, taimi ko na'e hilifaki ai 'e he Pule'angá 'a e fo'i *excise duty*, ko e taimi ia na'e makape ai 'a e totongi ko , lau 'e he kau ma'u falekoloá, ko honau mon ia ...

<006>

Taimi: 1025-1030

S miu Vaipulu: ..'O hilifaki p 'enua tupu 'a kinautolu 'i he koloá 'o fu'u mamafa, 'a ia ko e neongo 'a e ' 'alu e *cash register* mo e ' me'a ko ia ko e founa mahalo 'oku fiema'u ke fai hono tokanga'i ko e h ha founa te tau fai ke 'oua 'e to e hoko 'a e ' me'a ko ia, ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga ia 'Eiki Sea ko e taimi ko 'oku to e uta ai 'emau koloa mei Tongatapu ni ki Ha'apai, Vava'u mo Niua ko e ngaahi ' CT 'oku fu'u lahi ia Sea ko e lao 'oku hilifaki p 'i he'ene tu'uta mai, to e t naki atu e ' me'a ko eni ko e ongoongosia ai p ia 'a e kakai ko 'o e fonua.

Ko e ngaahi tafa'aki ko eni 'Eiki Sea 'oku ou tui te tau lava p 'o fakakaukau'i ke tokoni, ko e taha e founa ia ne u fai ko e fetu'utaki ki he taha 'o e kau tangata 'oku nau meimei fakapa'anga'i 'a e kau siana 'o fakatokanga ki ai tala ki he fanga ki'i falekoloa *retailer* 'Esiá 'i Tonga ni tokanga fakafoki e koloa ki hono mahu'inga totonu he 'e fakakaukau'i ha founa ke tamate'i'aki 'a e fanga ki'i falekoloa ko eni, he 'ikai ke tuku ke tau loto tautolu 'Eiki Sea ke tukutukunua'i p ke fa'ifa'iteliha 'a e ni'ihi ko eni ia hotau kato, he 'ikai to e h ha me'a ia ki hotau kato 'e 'alu p ia 'i tu'a. 'Oku ou tui au ia 'oku mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisit fai e ng ue ki ai ka tau nga'unu 'o fakahoko ha me'a ke 'ilo 'e he ni'ihi ko eni 'oku kovi ke hiki mei he 7 pa'anga 7 'Eiki Sea he'ene h ko he l pooti ko 'a e Pangik Pule ki he 14, na'e 'i ai 'a e fakakaukau ia ke peh ke to e foki 'o *price control* ko e me'a ko 'e hoko ai 'Eiki Sea te nau to e *order* leva 'enautolu 'o si'isi'i ange pea 'e to e mamafa ange 'a e koloa ia hono *order* si'isi'i 'e lava 'o **bulk order** he me'a pea 'oku veiveiua 'a e ngaahi founa ko me'a k ko u tui ko 'etau to e nofo hifo p 'o fakakaukau'i lelei mo tala ki he kau me'a ko eni tuku he 'oku kovi he 'e to'o e laiseni pea 'osi.

'Oku fakavalevale 'aupito 'Eiki Sea 'a e me'a ko eni 'oku hoko, na'e 'uhinga foki hono 'omai kinautolu ke nau tokoni kia kitautolu pea kapau 'oku 'ikai ke nau tokoni 'aka ke mo e fakahela,

he 'oku ta'emahino ia 'Eiki Sea pea 'oku 'ikai ke peh hotau v 'otautolu mo e Pule'anga ko 'o Siaina ke mai honau kakai 'o fa'ifa'iteliha 'ikai 'oku hala ia, ko e me'a ke fai ko 'enau 'omai tau ng ue fakataha 'o kapau ko 'enau mai, pea kapau 'oku mai ia 'o fakatupu koloa mei he nima 'o e kakai masiva Sea taimi ia ke 'akahi kinautolu ke nau atu kumi ha feitu'u nau 'alu ki ai m l Sea.

'Eiki Sea: Ko ia mahalo ko e me'a p , na'a 'oku tokotokosi'i p 'a e ng ue 'a e 'Eiki Minisit ka 'oku tonu p foki ke 'ai 'a'ahi fakatupak , koe'uh ke ma'u p kinautolu 'oku me'a, he 'oku tonu ke faka'ilo he 'oku ou tui 'oku tonu p ke mahino kianautolu 'a e faikehekehe he ko e fu'u me'a ko ena 'oku 'omai 'e he Fakafofonga 16 'oku fu'u t kehekehe 'aupito 'a e mahu'inga 'a e koloa, k 'oku tonu p ke to e vakai p he 'oku ou tui p 'oku 'i ai p 'a e ngaahi founga 'e lava p ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi me'a ko eni, sai p 'ai p mo ki'i faka'ohovale'i nautolu ke 'atu p ha taha ia 'oua 'e tala ko e potung ue kae talaatu p ko e atu 'o fakatau mahalo te mou toki 'ilo ai p 'a e ngaahi mahu'inga pea toki hiki mai he 'oku ou tui pea mo 'omai ha fa'ahinga ki he Fakamaau'anga kae lava ke nau 'ilo 'oku tau ng ue atu ki he ngaahi me'a ko eni ng ue'aki e lao 'Eiki N pele 'aho eni 'o Vava'u me'a mai.

Tokanga ki he hiki v henga COLA p seti 5 e Kapineti

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea ...

<007>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'i' fitu :..'Oku ou fakafeta'i p ki he 'Otua Mafimafi he fakalaum lie lelei 'a e Feitu'u na, pea ko e koloa ia ki Vava'u kapau 'oku laum lie ke t ha 'ofa mei langi. Tapu ki he Tokoni Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e tala fakatapu ni mo e Hou'eiki 'o e Fale ni kae 'at ke fai 'a e fakahoha'a ni. Sea, ko e 'uluaki p ko e fakahoko atu ki he Feitu'u na, ko e 'uluaki p kuo fakakakato 'a e fatongia 'o e Fale ni, ki he taha 'o e Sea m l l kuo pekia. Na'e lava atu ai 'a e m tu'a ni ki Vava'u, pea ko e fakahoko atu p ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki fakafeta'i 'a e afeitaulalo, 'o fai hono toka'i, pea kuo lava 'a e fatongia ko ia Sea. 'Oku fakam l atu ai 'a e motu'a ni.

Ko hono uá p , 'a e lave 'a e motu'a ni ki he me'a ko e mali vete. Ko e mali veté mahalo ko e me'a ia 'a e Fakamaau'angá pea 'oku mea'i ia 'e he 'Eiki Minisit Laó, ka 'oku a'u mai 'a e me'a ia ko ia 'o hoko ia ho Fale ni Sea he'eku fanongo ko ia he *Media*, 'oku fai 'a e mali vete ia he Fale ni. 'Oku pehe ni 'a e faka'uhinga 'a e motu'a ni. Kimu'a kau fakahoha'á, 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Tu'utu'uni ko Fale. Tonu ke toki fai 'a e ngaahi ng ue ko eni ki he Tu'apulelulú, ka ko e muimui'i p eni ia 'a e *Media*. Ko e mali veté na'e pehe ni, Ko 'eku fanongo 'i Vava'u na'e fai 'a e *COLA*, fai 'a e ki'i p seti makehe 'a e Kapineti. Ko e mali veté eni, kuo nau li'aki 'a e Fale Aleá, ka nau hola ki he faha'i 'a e Kapinetí. Pea ko e feitu'u eni 'oku kamata ai 'a e fa'unga 'o e Pule'angá, f f kapau na'e t p heni ke tau 'unu fakataha, 'i Fale Alea ni. He ko e ki'i v henga 'o e m tu'a ni 'oku 5 mano tupu p . Hou'eiki he Kapinetí, mahalo 'i he 7 mano ki he 8 mano ki he 9 mano faai ai ki 'olunga. Kapau na'e t heni, he ko e liliu ko eni 'o e 2010, pea ko e me'a ia 'oku fai hono alea'i he fonua ni, ko e nga'unu 'a e Pule'angá 'oku 'i he Fale Aleá

‘a e anga ‘o e fa’ufa’unga ‘o e liliu ko eni. Kiate au ‘oku ou fakame’apango’ia Sea, ‘a e Hou’eiki ko eni ‘oku tau k fataha ‘i ho Falé, kuo nau hola nautolu kae li’aki kitautolu. ‘Oku tonu ke fai ha fakakaukau, ke tau kau mo tautolu. Ka ko u lave’i ‘e au mahalo ‘e toki fakah mai ia ‘e he Fakafofonga Fika 12 ‘o Ha’apai. Ko e Kupu 62 ho Fale, kupu 2(b). ‘Oku ‘i ai p ‘a e Tu’utu’uni pea mo e totonu ‘a e Fale ni, ke tau hang ko e Kapineti. Ka ‘oku ou tui, kuo hanga ‘e he Kapinetí ‘o t ‘a e ‘a vahevahe ‘ia kitautolu, he’etau kaung ng ue ko eni. Sea, pea ‘oku fai ‘a e tokanga ia ‘a e motu’a ni ki ai. Pea ko e me’a ia ‘oku fai mai ki ai ‘a e tuhu ‘a e p letu’a ‘o e fa’unga ‘o e Pule’angá ko ho Falé Sea. Pea ‘oku paasi heni ‘a e Lao Fakaanga ko e Lao ‘o e Patisetí, pea ‘oku tonu ke ho’ata heni kitu’a ‘a e fa’unga, pea toki hoko atu mo e ngaahi tu’utu’uni ko ‘oku ‘i he totonu ia ‘o e Kapineti. Ka kiate au, kuo u ongo’i ‘e au kuo pal mesi loi ‘a e Pule’anga ko ení, he’etau ng ue kamata mei ho Falé Sea ‘a e fa’unga ‘o e Pule’anga. Ko ia ‘oku ou tui ‘oku tonu ke mea’i lelei pea laum lie lelei ‘a e Hou’eiki Minisit , ‘omai ha’atau ki’i me’a peh . Kiate au ia p ‘e ‘i ai p ‘ikai ka ‘oku ou fiem lie, ka ko e vahevahe taau mo tatau ko p ko e h ‘a e me’a. Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga ki ai.

Tokanga ki he ‘isiu pelepelengesi ‘a e liliu ki he Konisit tone

Ko hono uá p Sea ‘oku ou fanongo mei Vava’u fekau’aki mo e liliu Konisit tone. Kiate au mahalo ko e ‘ me’a ko iá ‘e toki fakakakato mai ‘e he Eiki Minisit Lao. Pea ko e anga ‘eku vakai ‘oku tonu p ko e *issue* pelepelengesi eni ‘a e ngaahi fa’unga ‘o e liliu ‘o ha fonua hono Konisit tone . ‘Oku tonu p ke leva’i lelei, he ‘oku tonu ke ‘ilo’i ‘a e ‘ takai ‘o e anga ‘o e kakaí mo ‘enau totonu ha fonua, pea toki fai ai hano fatufatu ‘o ha Konisit tone mo ha ngaahi tefito’i Lao, ke malu ai ‘a e kakaí pea haofaki ai ‘a e fonuá mei ha ngaahi tu’u lavea ngofua. Kiate au, tonu p ke tau hanga ‘o vakai lelei ‘a e fa’unga ‘o e Konisit toné, ko e h ‘a e Konisit tone ‘oku tohi’i, ko e h ‘a e Konisit tone ‘oku ‘ikai tohi’i. Pea ‘oku tau sio leva ai hotau v fakam mani lahi, ‘a e Kominuélí, ‘e ‘ikai ke tau tafoki ‘o to’o mai noa’ia ha taha, ke ha’u ‘o va’inga noa’ia ‘i ha M mipa ‘i ha’ane Konisit tone, pea ‘oku totonu ke faka’apa’apa’i he kau M mipa ‘o e Kominuélí ‘enau h holo ‘i he ngaahi M mipa ‘o e Kominuélí, ke nau fai ‘a e ngaahi fale’i fakalao ‘i he fie ma’u ‘a e Pule’anga, ‘i he v ‘o e Kominuéli, pea ‘oku ...

<008>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’i’ fitu: peh p mo e Lao Fakavaha’a Pule’anga. ‘Oku mahu’inga ‘a e *customary law* ha fonua ‘oku ‘i ai honau *identity*. Pea ‘oku toki hiki mei ai ‘a e mahu’inga ‘o e totonu ‘a e tangata fakam mani lahi. Kiate au Sea totonu p ke fai hano fakatokanga’i lelei he ‘Eiki Minisit Lao fakatatau ki he Kupu 67 ho Fale Sea pea fakamaama mei ai ‘a e ngaahi fa’unga ko eni ‘o e nga’unu holo ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ng ue mo e *direction e policy* ‘a e Kapineti fekau’aki mo e Fakataha Tokoni, fekau’aki mo e Komisiona Polisi, fekau’aki pea mo e Fakamaau Lahi, ‘a e Fakamaau’anga. Fakapotopoto peh p . Ko e Kupu 67 ‘oku mahu’inga ke fai hano siofi ko e me’a ia ‘oku tonu ke alea’i ia he Fale ni. Ko e me’a fekau’aki mo ‘Ene ‘Afio, mea’i p ia he Minisit Lao, fakapotopoto pehe’i, ‘oua ‘e ‘ai ke fu’u hualela ke ‘omai ‘a ha kakai he na’e ‘ikai kolonia e fonua ni ha fonua, ko e me’a ia ‘oku Tonga ai ‘a Tonga. Pea fakapotopoto mei ai e fa’unga ‘etau ‘unu ‘a e lelei mo e mon ’ia ‘a hotau ki’i fonua ni. Sea, he ‘ikai te u to e hoko atu ko e ‘uhinga ko e Tu’apulelulu ‘e toki fakakakato ai kae m l e ma’u taimi, leveleva e fakahoha’a, m l .

'Eiki Sea: M 1 . Hou'eiki ke tau, N pele 'oku ke, me'a mai 'a Ha'apai.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Sea. Fakatapu atu ki he Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. M 1 mu'a ho'omou laum lie tau ma'u e 'aho fakakoloa ko eni. Sea 'oku ou ki'i fokoutua hake p au ia ko 'eku mahu'inga'ia 'i he me'a ko eni ko ko fekau'aki pea mo e Minisit T naki Pa'anga H Mai mo e Tute 'o fekau'aki mo e koloa Sea. Ko 'eku mahu'inga'ia ko e, ko 'eku fanongo 'ane, 'anenai he leti 'oku fai 'a e *auction* 'i he uafu 'a ia 'oku tu'uaki atu ai 'a e ngaahi ' me'alele, *alcohol, alcohol* tapu pea mo e tapaka. Pea 'oku ou fie lave'i p he motu'a ni ia p ko e koloa ko eni 'oku f f hono *auction* 'oku te 'alu atu p kita ia 'o sio p ko hai 'oku lahi taha 'ene silini ke ne fakatau e ngaahi ' koloa ko eni pea ko e pa'anga ko ia ko e ' , peh ko e koloa ko eni na'e tuku fuoloa ko he uafu 'a ia ko e, 'oku ou fiema'u p au ke u lave'i e me'a ko ia he 'oku mahu'inga 'aupito he ko e 'uhinga ko e ngaahi ' koloa eni 'a e kakai 'oku 'ikai ke u 'ilo p ko e falekoloa p ko e kakai p 'oku nau feinga ke nau to e langa hake 'a e fonua ni. Pea ko e me'a faka'osi p Sea ko e fanongo atu ko ko he me'a fekau'aki mo e Konisit tone. 'Oku mo'oni p 'a e me'a ko eni ko ko 'a e Fakafofonga Fika 1 N pele 'o Vava'u, he hang ko nau fanongo 'aneafi na'e peh 'oku 'ikai ke mea'i 'e he ni'ihi ko eni ko ko 'a e, na'a nau fa'u e Konisit tone he ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke nau 'ilo e anga faka-Tonga mo e h mo e h pea 'oku 'ikai ke fiema'u ha p langi ke kau 'i hono fatu e Konisit tone. Ka ko e hisit lia ko ko 'o Tonga ni ia ko e pap langi na'a ne tokoni'i ko ko 'a Tupou 1 mei Tahiti, pea na'a ne fa'u 'aki 'a e Konsit tone 'o 'Amelika pea *combine* 'aki e ngaahi ' 'ilo kehekehe. Ka ko 'oku 'ohovale p au 'i he ngaahi me'a pehe ni 'oku 'ohake fekau'aki mo e liliu 'o e ki'i K miti 'o 'Ene 'Afio, kia au 'oku 'ikai ke u loko tui 'oku lelei e me'a ko ia Sea 'iate au p mo ia 'eku tui. Mahalo ko ia p 'a e ki'i fakahoha'a Sea m 1 'aupito e ma'u taimi.

'Eiki Sea: M 1 . Hou'eiki tau liliu 'o K miti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato)

<009>

Taimi: 1040–1045

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e 'Eiki Tokoni Pal mia, Minisit e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele e fonuá kae 'uma' 'Ene 'Afió. Fakatapu foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m 1 mu'a e kei fakalaum lie lelei 'a langi, mou kei fongofonga ola ki he ngaahi fatongia pea mo hono langa e Pule'anga 'o Tupou. Kae hoko atu 'etau fatongiá. Mou fakama'ama'a atu Hou'eiki. Kae 'oatu 'etau ki'i taumu'a ki he pongipongi ní, fakataumu'a ki ai 'etau Fale ni. 'Oku lahi e ngaahi me'a 'oku fai ki ai e feme'a'akí pea mo e hoha'á kae 'oatu eni ke fakanonga'aki homou ngaahi laum lie.

'Io, pea tangi ki he 'Otuá ke ma'u ho tauhí kotoa p . 'Io, fai ho'o ngaahi ng ue kotoa p ki he 'Eikí. Pea 'ilo ange ha potu te ke 'alu ki ai ke fai ia 'i he 'Eikí. 'Io, tuku ke hanga atu ho'o ngaahi fakakaukau kotoa p ki he 'Eikí. 'Io, tuku ke fai 'e he 'Eikí 'a e 'ofá, 'a ho lotó 'o ta'engata. 'E Hou'eiki, ko e ngaahi me'a kuo mou feme'a'aki, mou feme'a'aki mo e 'Eikí kae lava ke mou fiefia, mou fiem lie.

Hoko atu 'etau 'asenitá 'i he 5.1, Potung ue Fefakatau'akí, Takimamatá mo e Ng ue 'a e Kakaí 'i he m hina 'e 6, ngata p 'i Sune, 2015, Ta'u Fakapa'anga 2015/2016, mou me'a mai ki ai Hou'eiki. Minisit .

Fakamatala Fakata'u Potung ue Fefakatau'akí, Takimamatá & Ng ue e Kakaí 'i Sune, 2015,

'Eiki Minisit Fefakatau'aki: 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea ko u fakatapu pea mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakató kae 'at ki he motu'a ni ke fakahoko atu e l pooti ko ia 'a e Potung ue Fefakatau'akí, Takimamatá mo e Ng ue 'a e Kakaí ki he ta'u fakapa'anga 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2015. Pea mo e ta'u fakapa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2016. Ko e l pooti eni 'i he taimi na'e kei 'i he Potung ue Fefakatau'akí pea mo e Leipá 'a e kongá ko ia e Takimamatá. Ko e taimi ko iá na'e meimei tukuange me'a lahi ki he, fel ve'i mo e Takimamatá 'o fai ko ia 'e he *Authority, pe Tourism Authority*. Ka na'e 'i ai p ki'i kongá na'e kei toe p 'i he potung ue ni. 'A ia ko e 'uluaki l pootí 'oku fe'unga p ia pea mo e m hina 'e 6 'o ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2015 pea toki kamata leva e fo'i l pooti hono uá 'o a'u ki he 'aho 30, 'aho 1 'o Siulai 'o a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2016. Ka 'oku 'alu fakatau p pea mo e ta'u fakapa'angá. Ko e ki'i vahevahe ko ia 'o e l pootí, tatau p ongo l pootí 'e 2 'oku 'i ai p 'a e talateu, 'oku 'i ai e fakamatala ki he ngaahi polokalama ko ia 'a e patisetí, patiseti ko ia 'oku 'omai ko 'o fai'aki e ng ué. Pea 'i he kongá hono tolú, 'oku 'i ai e tokanga ki he kau ng ue, 'a e mahu'inga foki e kau ng ue mo e anga honau tokolahi mo e anga 'enau me'a na'e fai. Kongá hono f , ko hono fakahoa ia 'a e taumu'a ko na'e 'uluaki fokotu'ú, te'eki ke kamata e ta'ú pea mo fakafehoanaki e ola e ng ue. Ko e kongá leva hono nima, 'oku 'i ai e ngaahi matavaivai 'oku 'omai p ke mou me'a ki ai Hou'eiki. 'I he kongá ko ia ki he ...

<001>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisit F fakatau'aki: Ko e fo'i vahe ia 'e ono 'a e l pootí. Pea ko e, 'i ai leva pea mo e ' fakalahi mei mui ke to e fakamatala fakaikiiki ange 'o kapau 'oku fiema'u he 'e Hou'eiki. Ko e kongá ko ia 'i he talateu p 'oku 'i ai 'a e kongá ai 'oku fel ve'i mo e ngaahi laó 'a ia 'oku 'asi p he kongá ko eni 'a e v soné 'a e potung ue pea 'i ai mo 'ene ngaahi taumu'a fekau'aki mo e ngaahi lao. Ko e ngaahi lao ko 'oku ne hanga 'o pule'i 'a e ng ue ko ia 'a e potung ue ko eni.

'Oku 'i ai 'a e tefito'i lao 'e 19 mo e Lao Fakatonutonu 'e 17 mo e ngaahi tu'utu'uni 'e 16. Ka ko e ngaahi me'a kotoa ko iá ko e feinga'i p ke fai e pisinisi mo e tokanga'i pea mo e f fakatau'aki 'i ha ' takai 'oku faingofua ange pea lava lelei 'o fai mo, na'a tau toki me'a p ki he ngaahi launga mai fel ve'i pea mo e ng ue ko ia 'oku fel ve'i mo e f fakatau'aki ka ko hono anga ia. Ko hono anga ia 'a e ' takai ko eni 'e 'i ai 'a e ngaahi me'a 'e fai ai 'a e t nounou 'a e ngaahi tapa kehekehe pea 'oku fai 'a e feinga ke fakalelei'i he koe'uhí ko e ngaahi fiema'u 'e meimei t kehekehe p . Pea ko e patiseti p ena he kongá hono uá.

Polokalama 'e 6 vahevahe ki ai ng ue 'a e Potung ue

'Oku 'i ai 'a e fo'i polokalama 'e ono mahalo te u ki'i lave si'isi'i p ki ai koe'uhí ke faingofua 'a e taimi ko 'e fai ai 'a e f me'a'aki. Ko e fo'i polokalama 'e ono 'oku vahevahe ki ai 'a e ng ue

ko ia 'a e potung ue. 'Oku polokalama, 'a ia ko e tokolahi ko potung ue toko 75 toko 75 k toa ia 'a Tonga ni, Ha'apai, Vava'u a'u ki Niua mo 'Eua. Ka 'oku tokolahi ange p foki 'a Tonga ni.

Pea ko e polokalama 'uluaki 'oku ui p ia ko e fakatupulekina 'o e ' takai fakapisinisi p ko e *business improvement programme*. 'Oku 'i ai leva 'a e fo'i taumu'a ng ue ai 'e tolu ko hono fakalelei'i 'a e Lao ki he Pisinisi pea mo e, mo hono ' takai.

Pea ko hono uá ko e malu'i 'a e ngaahi koloa ko ia 'oku fel ve'i mo e ' takai *intellectual property*. Pea mo hono, pea ko hono tolu leva ko hono, ko e polokalama ki hono muimui 'oku tauhi he 'e ngaahi pisinisi 'a e lao hang ko e me'a ko na'e fai ki ai 'a e lave 'anenai. Pea ko e polokalama leva hono ua ko e polokalama tokoni ia ki he ngaahi pisinisi. 'A ia 'oku tokanga eni ia ki he ngaahi tokoni kia kinautolu ke tokonia kinautolu 'a e pisinisi taautaha ke nau laka kimu'a 'enau ngaahi fiema'u pea 'i ai ha ngaahi me'a 'e fiema'u mavahe 'oku fai. Pea kau ai pea mo e feinga'i ke *promote* 'a e kau 'inivesitoa mai ko mei muli ke mai ki Tonga ni.

Pea ko hono tolu ko e feinga'i ke hiki ki 'olunga 'a e f fakatau'aki ko ia h koloa ki tu'apule'anga. Polokalama hono tolu ko e fakam keti'i ia ko takimamata hang ko e me'a ko na'a ku lave ki ai 'anenai. Na'e lahi ange p 'a e h mai ko 'o kamata 'uluaki m hina 'e ono pea lahi ange p me'a na'e 'osi tuku ia ki he *Authority* ko eni 'o e *Tourism* ka na'e 'i ai p kongana'e tokanga ki ai 'a e potung ue. 'I ai e fo'i taumu'a ai 'e ua ko e fakam keti he takimamata pea mo e fakalalakala ki he ngaahi feitu'u ke hoko 'a Tonga ni ko e feitu'u takimamata....

'I ai leva polokalama hono f ko e me'a ia fel ve'i pea mo e kau ng ue he tokanga'i ko ia 'o e kau ng ue. Pea ko hono ono na'e 'i ai 'a e polokalama 'e taha ko e kumi ha ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisit F fakatau'aki: ha 'u ... fai e fekumí he va'a ko iá pea mo e fa'u ko ia 'o e polis ki he ngaahi ... ki he fai ko ia 'a e ng ué. Pea ko e polokalama leva hono 5, ko e ... 'io ko e tokanga'i ko ia e kongana ko eni fel ve'i pea mo e Leipá. Mou mea'i pe ko e me'a ko fel ve'i mo e tokanga'i e kau ng ué hang ko e ui ha kau ng ue ke ng ue ha Potung ue, kau ng ue ko eni 'á e Pule'angá, ai pe foki mo e kau ng ue 'a e ngaahi pisinisi taautahá, 'oku 'i ai pea mo 'enau ngaahi v hengá 'oku te'eki ai foki ke ai ha v hengá ia ke tau 'ai ha seti 'i lalo. Ha fo'i *minimum wages*, te'eki ke tau a'u ki ai. Pea 'oku ai foki mo e fo'i tu'unga fakavaha'apule'anga ki he *ILO* ki he ngaahi totonu 'a e tokotaha ng ué, kae 'uma' foki 'a e totonu 'a e kau unga ng ué, nau fai ko ia hono haea 'a e kau ng ué. Ko e tafa'aki ia 'e taha 'oku tokanga'i 'e he Potung ué.

Ko e polokalama leva 'oku hoko 'e tahá ko e tokanga'i ko ia 'o e kau kasitom . Ko e 'isi ko iá na'e to e 'asi hake p 'anenai 'i he totonu ko ia 'a e kau kasitom . Mahalo ko e fo'i me'a lahi na'e t nounou ai 'a e *enforcement* hono 'ai ko ke faka'ilo ha tahá, na'a ku lele atu au ki he me'á 'o 'eke pe kuo 'i ai ha hopo tu'o taha, 'oku te'eki ai ke fai ha hopo ia. Ko e feinga'i eni ke poto e kau ng ué ke 'ai mo faka'ilo pea 'oku ou talaange, 'ilo ko kuo hu'u'u 'a e Hou'eikí pe 'oku mou ko 'o fai fakalelei 'a e kongana ko iá. Ka 'oku pau e ... 'oku fai 'a e tokanga ki ai.

Ko e kongā hono 7, ko e me‘a ia fel ve‘i pea mo e *Corporate Services*, ‘a ia ko e kongā ia ki hono pule‘i ko pea mei ‘Ofisi ko ia ‘a e kau ng ué. Pea ‘oku ai pe ‘a e kongā, ai pe fo‘i vahe ko ia kimui he l pootí ‘oku ‘i ai ‘a e taumu‘á pea mo e me‘a ko na‘e fai ko ola ko ia hono fakahoko e ng ué, pea ‘oku a‘u ai p ki he ngaahi matavaivaí ‘oku fokotu‘u mai ai p ke mou me‘a ki ai. ‘Oku ‘i ai e fo‘i taumu‘a ng ue ‘e uofulu m taha, ke mou ... pea ai leva ‘a e fo‘i ng ue na‘e fai ki ai ‘e 55, ma‘u ia ‘i he fo‘i ... kamata atu ‘i he peesi 12 ‘o fai kimui, fakahoa pe ai. Ai pe ngaahi polokalamá, pea ai mo e ngaahi taumu‘á. Ai mo e pa‘anga ko ia na‘e ‘omai he patisetí mo e ngaahi ola ko na‘e fakahokó ‘oku ‘i ai e fo‘i me‘a ai ‘e 55, pea toki ai leva mo e ngaahi matavaivaí, ‘ikai ke u manatu‘i he taimi ni pe ko e fo‘i matavaivai ‘e fiha. Ka ‘oku ‘asi p he kongā kimui e l pootí. Ko ia Sea, ko e ngata‘anga pe ia ‘eku ki‘i fakamatala fakanounou atu ‘a e l pootí kae toki fai ha fehu‘i ki ai. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Hou‘eiki mou me‘a hifo pe ki he‘etau ngaahi l pootí ke mou feme‘a‘aki mai p ‘i he ngaahi kongā kotoa ko eni kuo ‘oatú, 15/16 pea te tau toki fakataha‘i p ‘o p loti‘i fakataha. Ka mou feme‘a‘aki mai. Me‘a mai Fakafofonga N pele Fika ‘Uluaki ‘o Tongatapu.

Lord Vaea: M l Sea. ‘Oatu e fiefia he pongipongi ni pea ‘oku fakam l atu ki he ‘Eiki Minisit . Ne u faka‘amu pe Sea ke tuku mai pe ke fai mo tau kamata. Ko e ‘uhingá ke ... he ‘oku mahu‘inga ‘aupito kapau ko e tu‘unga ‘oku tau hiki v henga ki aí, tau kamata leva. Kae ‘oua ‘e to e ‘ai ke to e fakamatala mai ia Sea, he ‘osi e miniti ‘e 20 ia ai, ‘oku mei lava e *break* ia. Kai kehe ka ‘oku ‘atu e fakam l atu. Ko e ‘uluakí Sea, ko e founa ko eni ko ‘oku mai ‘akí, kongā 2. Kongā l ko e *calendar year* ia, ‘a ia ...

<003>

Taimi: 1055-1100

Lord Vaea: ....‘o lele ia ‘i he ‘uluaki m hina ‘e ono ‘o ngata ko ki T sema, ko e kongā ia hono ua mei Sanuali ko ‘o e ta‘u ko hokó, ko e 2015 ‘o ngata ia ‘i he kongaloto ko ia ‘o e ta‘u. Fakam l atu he ‘omai ‘o e L pooti. Ko e me‘a ‘e ua ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai ki he L pooti ko eni.

Tokanga ngali mamafa totongi laiseni foaki ki he mamata‘i tofua‘a

Ko e ‘uluakí. Ko e ma‘u‘anga pa‘angá ‘i he L pooti ko eni, ‘oku ma‘u ia mei he fakakaukau fakatonga. Fakakaukau fakatonga ia ‘oku kamata ia ke li‘aki, pea ‘i he takimamata ‘oku makatu‘unga ai ‘a e ngaahi m tangá, kae ‘uma’ foki ‘a e peh ki he folau‘eve‘eva ‘i he tofua’ kae ‘uma’ foki ‘a hono mamata’i.

Sea, ‘oku h ‘i he tu‘unga ko eni ‘i he ‘uluaki fakamatala ko ia ‘i he 2013-14, ‘oku holo ‘a e tu‘unga ko eni. ‘Oku h eni ‘i he fakapap langi ‘oku h ‘i he peesi 31, ka ‘oku h eni ai ‘oku holo ‘a e lesisita ko ia ‘o e ngaahi laiseni. Pea ‘i he ‘ene peh Sea, ‘oku fai ki ai ‘a e hoha‘a ko hono ‘uhingá, ko e tu‘unga ko ‘o e mamata ki he tofua’ , ‘oku hulu ia hokohoko mai a‘u mai ki he taimi ni. Ka ‘oku h mai ‘i he lesisita ko eni ‘o e 2014 ‘oku holo, pea ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga lahi ki ai, ‘aki ‘a e ‘uhinga ko eni. Ko e holó ko e lahi ‘a e folau‘eve‘eva mai mo hono mamata’i p ‘oku fu‘u ma‘olunga ‘a e totongi laiseni ko ia ‘o e kakai ke nau ‘at ke nau fai ‘a e pisinisi.

Sea, 'oku ou tokanga lahi ki heni ko hono 'uhingá. Ko e koloa eni ia 'a e fonuá, ka 'oku 'ikai 'inasi ai 'a e kakai hotau fonua. Ko hono 'uhinga 'oku fu'u ma'olunga 'a e totongi ko ia 'oku foaki kiate kinautolu, faka'at ke nau fai 'a e takimamata ko ia 'i lalo kilisitahi. Pea 'i he'ene peh , ko e tokosi'i p 'o e kakai Tonga 'oku nau kau ki ai Sea. Na'e 'i ai 'a e lea na'e ng ue'aki 'i he fakataha ne u fanongo ai. Ko hono'uhinga 'oku 'ikai ke 'oange ai 'a e laiseni ia ma'a e kakai Tonga, ko e kakai fakapikopiko, kakai 'oku nau mohe, ko e kakai 'oku nau inukava p 'oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o tauhi 'a e taimi.

Sea, ko hono 'uhinga ia 'oku ha'u ai 'a e tofua'a ki heni ko e Tonga. 'Oku 'ikai ha'u ia ki heni ko e mulí. 'A'ahi mai 'a e tofua' ko e Tonga, fe ha'u i 'a e tofua'a ko e Tonga. 'Oku 'ikai 'a'ahi mai ia heni ko e mulí, pea 'oku 'uhinga peh 'a e fakalea. Ko e h hono 'uhinga 'oku tala ai 'oku mohe 'a e Tonga? Ka 'oku ha'u 'a e tofua' ki he Tonga.. Na'e totonu ke talaange ki he tofua'a. 'Alu koe ki he mulí 'oku 'a' , ka 'oku 'ikai! Lata 'a e tofua' ki he Tongá 'oange 'a e faingam lie ma'a e Tonga.

Ko e ngaahi kaveinga ia 'oku ou peh Sea, ke kole atu ki he Takimamata, 'omai ha faingam lie 'o e tangata Tonga. Neongo 'a e masiva 'ene leá, ka 'oku totonu ke 'inasi 'i hono mamata'i kae'uma' 'a e ngaahi faingam lie 'oku ma'u mei he pa'anga. Ko u lave'i atu, ko e pa'anga 'oku fai 'aki 'a e mamata p ko e laiseni 'oku 'i he 4000.

Sea, ko e toko fiha eni 'o e kakai Tonga te nau lava ai? Tokosi'i p . Ko ia ko e 'uluaki me'a ia 'oku fai 'a e tokanga ki ai, 'oku h heni 'oku tokosi'i 'a e kakai Tonga 'oku nau ma'u 'a e laiseni. 'I he peesi ko ia 15, 'oku 'asi ai 'a e kakai 'oku nau fefakatau'aki lelei 'i he fonua ni. Na'e l pooti fakata'u ki he m hina ono 'o ngata ia 'i he 'aho 30 'o Sune, 2015.

Sea, 'oku h mai ai 'a e ongo kolo 'e ua heni. 'Oku ha ai 'a e ongo kolo ko eni Sea. Ko e 'uluaki koló, ko e Kautaha ko ia Houma *Farming*. Ko e kautaha hono uá, ko e Kautaha Nukunuku *Export*. Sea, 'oku ou tokanga atu he 'oku 'ikai peh 'oku lau ko e 'uhinga ko e kolo ia 'oku te fononga mai mei ai, p ko e v henga. Ka 'oku hanga 'e he me'a ko eni 'o tuhu'i pau 'oku totonu ke 'oange ki he kakai ko eni ha to e 'inasi kehe, ke fai 'aki 'enau ng ué, he 'oku talamai 'e he fefakatau'aki ko e kakai eni 'oku nau foaki ki he fonua ni 'a e tu'unga lelei 'i he Fefakatau'aki. Ka ko u loto p ke 'oatu, na'a 'inasi 'a e kau ng ue ko eni 'i he hiki v henga 'o e kaha'u, ko hono 'uhinga 'oku hanga 'e he polokalama ko eni 'o fakah mai mahino ke tokanga'i 'a e ngaahi pisinisi ko eni 'o e ngaahi v henga ko .

Ko e me'a faka'osi p 'Eiki Sea, ko e 'uhinga he 'oku vave p 'a e taimi, te u ki'i hoko atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Tau m l l ai, ka tau toki foki mai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<004>

Taimi: 1125-1130

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e K miti Kakato

(Me'a mai Sea K miti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo Lord Ma'afu kae 'uma' e Hou'eiki Minisit e Kapineti Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afio mo e Kakai fakatapu atu kau Fakafofonga e Kakai, Hou'eiki m l mu'a ho'omou fakalaum lie, kae hoko mai e me'a 'a e Hou'eiki N pele Fika 1'o Tongatapu.

Lord Vaea: M l Sea na'e 'i ai 'a e fakatokanga na'e 'omai kiate au he lolotonga 'a e fai 'a e ki'i m l l Sea ko e fakatokanga 'oku pehe ni hono fakalea ko e fonua p 'e taha kuo ne kupe'i 'a e tofua'a 'i Tonga ni, fonua ko ko Vaimal ko u talaange fakahoko atu ki he Minisit Fonua kae 'uma' 'a e Minisit Polisi ko e ongo tangata 'oku na taukei ai Sea

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu e 'Eiki N pele

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele Fika 1 'o Vava'u

Lord Tu'i' fitu: Ki'i fakatonutonu ko *Waimanalo* 'i *Hawaii*

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele Fika 1 'o Tongatapu

Tokanga ke tokangaekina e Takimamata mo e tukufakaholo

Lord Vaea: M l Sea, ko e pa'anga ko ko 'a e potung ue 2014 ki he 15 'oku fe'unga mo e 6 miliona 8 kilu 2 mano h eni he peesi 35 'o e l pooti ko ia 'aho 30 Sune 2015.

Ko e pa'anga ko ia 'o e mamata tofua'a 'oku fe'unga pea mo e 5 miliona 9 kilu 5 mano tupu, ko u lave atu ki ai ke mou me'a ki ai, ko hono 'uhinga ko e taha eni 'o e takimamata mahu'inga 'aupito 'a ia ko e peesi 35 eni Sea 'o e l pooti ko ia Minisit 'aho 31 T sema 2014.

Ko e faka'osi p te u ki'i lave atu ko ki ai, 'i he tafa'aki ko eni mahu'inga ai 'a e takimamata mo e tukufakaholo 'oku mahu'inga 'aupito ke fakatokanga'i eni 'oua 'e li'aki hotau tukufakaholo kae 'uma' hotau ngaahi m tanga, pea 'oku h eni 'i he peesi 22 'a e ngaahi fakalakalaka 'a e ngaahi feitu'u fakatakimamata 'e f 'o 'eni, k toa p eni Sea 'i Tongatapu ko e Ha'amonga 'a Maui, Paepea 'o Tele'a, H fangalupe kae 'uma' foki 'a e Mapu 'a Vaea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi m tanga ia 'i Vava'u mo Ha'apai kae 'uma' 'a e ongo Niua, 'oku 'ikai fai ha lave ki ai, ka te u 'oatu p eni ke me'a ki ai 'a e Fale 'Eiki ni, 'oku kau 'a Kao mo Tofua he feitu'u 'ahia 'i he ngaahi 'iote pea ko e taimi lahi 'oku nau mai p 'o l taula p p te nau paepae p 'i tu'a, ka nau ki'i kaka, 'oku 'ikai 'asi ia heni toki me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ...

<007>

Taimi: 1130-1135

Lord Vaea : ..'amui ange, ke mou manatu 'oku to e 'i ai mo e ngaahi feitu'u kehe. Ko e feitu'u p eni 'oku faingofua' 'oku mou fakahoko mai heni. Pea 'oku 'i ai leva ai 'a e tokanga lahi atu 'e Sea ko hono 'uhinga, ko e Takimamatá 'oku ne 'omai 'a e pa'anga lahi ki he fonua ni. Pea 'oku makatu'unga 'a e Takimamatá 'i he ngaahi hiva, hono faiva, kae 'uma' foki 'a hono tala tukufakaholo. 'Oku hanga 'e he ki'i tafa'aki ko eni 'oku ui ko e *Intellectual Property* 'o

fakam 'opo'opo, pea 'omai leva ai ke mahino, ko e tu'unga ia 'oku 'i ai 'a e koloa ko ia 'a Tonga. 'Oku 'oatu 'a e fakam l ki he Feitu'u na 'i he ma'u faingam lié, ka 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e Sea, ke fakahoko mai 'e he kau *operator* mei he Takimamatá, ki he ngaahi *community* kae 'uma' 'a e kakai ko ia 'oku nau nofo 'i he ngaahi koló, 'a e faingam lie 'oku 'omai 'e he kau pap langí, pea peh foki ki he ngaahi 'aho ni 'a e kau 'a'ahi ko ia mei muli.

Lord Tu'ivakano: 'Eiki Sea, lava p ke u ki'i tokoni p he'ene kei me'a p .

Sea K miti Kakato : Me'a mai.

Lord Tu'ivakan : 'Oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele Fakafofonga Fika l 'o Tongatapu. Koe'uhi ko e pa'anga lahi ko eni 'oku ne me'a mai 5 miliona tupu, ka ko e 'eke p ki he 'Eiki Minisit na'a fakakau atu p he me'a 'a e 'Eiki N pele. Koe'uhi ko 'emau lele atu ko ia ki Vava'u, 'oku tokolahi 'a e kakai 'oku mai ke mamata tofua'a, ka koe'uhi he 'oku nau puka nautolu 'i muli. 'A ia 'oku totongi kinautolu 'i muli, ka 'oku 'ikai ke 'ilo pe 'oku anga f f ko e pa'anga lahi ia. 'Oku nau toki ha'u p nautolu ia 'o totongi p 'a e vaka. Ka 'oku nau ha'u nautolu ko e fo'i *package* ia. 'A ia ko e pa'anga lahi 'oku 'ikai ke t naki 'e he Pule'anga. Ka ko e 'eke p ko e h 'a e ng ue 'oku fai ki aí, he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele. M l .

Sea K miti Kakato : M l . Minisit ...

Tali Pule'anga kei fakam 'opo'opo ngaue k ihe tafa'aki mamata'i e tofua'a

'Eiki Minisit Takimamata: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakató kae fakahoko atu 'a e fakama'ala'ala ki he me'a ko eni 'a e Hou'eiki N pele Fika l 'o Tongatapu, fekau'aki pea mo e mamata tofua'a. Ko e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'etau mamata tofua'a Sea, 'oku 'i ai hono .. 'oku fakahoko hono fakam 'opo'opo 'i he taimi ni, 'oku hang ko e me'a ko ia 'oku fakahoko ko 'i he feme'a'aki. 'Oku mahino 'aupito 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i aí, 'oku 'ikai ke m 'opo'opo, pea 'oku lolotonga fai 'a e ng ue ki hono fakam 'opo'opo. Ko e 'uluakí p na'e toki 'osi 'a e fai 'a e *public consultation* ki hono feinga'i ke fakam 'opo'opo 'a e polokalama ko eni. 'Uluakí p 'oku 'ikai ke mahino 'aupito 'a e ngaahi fatongia. Ko hono uá ko e ngaahi laiseni 'oku 'ikai ke fu'u m 'opo'opo. Ko hono tolú, ko hono t naki ko eni 'a e *revenue* ko eni 'a e Pule'angá 'i he pisinisi ko eni 'oku 'ikai ke maau mo ia. Pea ko ia na'e makatu'unga ai 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ke fai ha *public consultation*, ke mahino mai 'a e le'o 'o e *operator* mo e kakaí, pea na'e 'osi fakahoko eni 'i Tonga ni, 'Eua, Ha'apai pea mo Vava'u, pea 'oku kei tatali ki he L pooti ko ia 'a e *public consultation*, pea 'e 'osi ko eni, 'oku 'i ai p mo e ngaahi va'ava'a faka-ng ue kehekehe 'e pau p ke toe vakavakai mai mo 'enau laú, koe'uhi ke fakam 'opo'opo ke maau ange 'i he tu'unga lolotonga.

Tu'u lolotonga te'eki foaki ha laiseni fo'ou ki he ngaue mamata'i tofua'a

Ko e lolotonga 'oku 'ikai ke to e *issue* ha laiseni, pisinisi mamata tofua'a fo'ou, kae ng ue'aki p 'a e ni'ihí p ko ia na'a nau lele mai 'o fataki mai 'a e ng ué mei he kuohili. 'A ia ko e meimei ko e totongi 'a e pisinisi laiseni fo'ou, 'oku ofi ia he 4000 he ta'u. Pea ko hono fakafou'ou 'oku 'i he 2 afe tupu 'i he ta'u. 'A ia ko e *charge* ia ko 'oku t naki he taimi ní, ko hono fakafou'ou 'a e

ni'ihi ko eni ko na'e lele mai p ko he kuohili,. 'Oku 'ikai ke to e fai ha laiseni fo'ou kae 'oleva ke mahino 'a hono fakam 'opo'opo mai ko 'a e *Ppblic consultation* kae toki hoko atu. Ko e meimei ko Vava'u, ko e toko 20, mahalo ko e toko 2, ko e lau *local* pea ko e toenga kotoa ko e ni'ihi muli. 'A ia 'oku 'i ai mo e *issue* ko eni ko ko e peh ko e ni'ihi ia 'oku totongi ia 'i muli, pea nofo 'a e silini ia 'i muli, pea ko e omi p ko 'o fakahoko 'a e *activity* heni. Pea 'ikai ke fu'u mahino p 'oku hu'u ki f 'a e tukuhau ko eni ko 'o e 'u *revenue* ko eni. 'A ia 'oku kau mo ia ia 'i he *public consultation* 'a e *issue* ko ia ke t langa'i ai. Pea mo e .. 'a ia ko e tokolahi taha ia 'i Vava'u, pea mo e ni'ihi 'i Ha'apai pea 'i ai p mo e ki'i ...

<008>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisit Takimamata: ni'ihi 'i 'Eua pea mo e ni'ihi 'i Tongatapu ni. Ko e, ko e vaka p ia 'e taha, ko e vaka p ia 'e ua ki he *operator*, ko e 'uhinga p ia ke ta'ota'ofi 'a e ni'ihi ko ko 'oku ivi lalahi na'a faifai ka nau fakavaka'i k toa 'e nautolu e ki'i ma'u'anga mo'ui kae, kae 'ikai ke 'i ai ha faingam lie 'o e ni'ihi ko ko 'oku vaivai ange 'a ia 'oku fakangatangata p ki he vaka p 'e ua 'a e *operator* kae lava ke nau tofufu kotoa. Ko e tu'u he taimi ni 'oku 'i ai p 'a e tui 'a e Potung ue 'oku, 'oku 'osi tokolahi fe'unga 'a e ni'ihi ko ko 'oku nau *operate* ko eni 'a e ngaahi, 'a e mamata tofua'a kae 'oleva ke tau sio ki he ngaahi fakamatala pa'anga ko eni 'a e, 'a e ngaahi pisini ko eni 'oku kei nenefu p mo ia. Meimei ko e fatongia ia 'o e Potung ue ko hono *issue* p e laiseni, 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ke fakakakato mai he *operator* 'a ia ko hono *check list* p , *check list* p 'o maau kakato 'a e me'a fakapa'anga mo e me'a fakatekinikale mo e me'a faka-*safety* pea ko 'ene mavahe p ko ko 'a e *operator* 'oku 'ikai ke to e fai ha fefokifoki'aki ia mo ha feng ue'aki ke lava ke ma'u mai e ngaahi *detail* ko e kau mamata tofua'a 'e toko fiha 'oku nau kakau mo e tofua'a, ko e kau mamata tofua'a 'e fiha mei Nu'usila, ' *detail* ko ia 'oku 'ikai ke ma'u ia. 'Oku 'ikai ke ma'u ha setisitika ia 'e taha. Ko e 'osi p ko eni ko hono *issue* ko e laiseni ko 'ene fononga atu ia 'a e *operator* 'o fakahoko 'ene ng ue, t naki 'ene pa'anga pea mau toki ma'u taimi p ke 'o *monitor* holo ko hai 'oku lele ta'efakalao, ko hai 'oku 'ikai ke lele ta'efakalao. Pea 'oku kau mo ia ia he *issue* ko eni ko ko 'oku 'uhinga ai ko eni ko hono fakam 'opo'opo, ta ko 'oku lahi p e ni'ihi ia 'i tu'a 'oku nau lele ta'efakalao. Pea to e ma'u p mo e ni'ihi ia ta ko ia 'oku, na'e laiseni fuoloa p ia pea 'ikai ke to e omi ia 'o *renew* pea peh 'oku 'ikai ke to e, 'oku 'ikai ke to e lele, ta ko 'oku lele p ia. 'A ia 'oku kau ai pea mo e, ko e *enforcement*, 'oku fiema'u 'aupito 'a e fetokoni'aki ko eni ko ko 'o e ngaahi kupu hoa ng ue hang ko e Malini ko e Potung ue Polisi kae taufefito ki he Potung ue ko eni ko Tukuhau ko e meimei ko e fakam 'opo'opo 'e, kuo pau ke mau, ke mau fetakinima k toa e fo'i Potung ue 'e 4 ko eni p 5 ki hono fakam 'opo'opo 'etau ng ue ko eni. Ko e ng ue eni 'oku ne *generate* mai e lau miliona lahi 'aupito pea 'oku ou tui au ia ko e, ko e lau ko 'o peh 'oku fu'u t tu'a e mahu'inga, 'oku 'ikai ke lave'i he motu'a ni ko f taimi na'e, na'e fokotu'u ai e mata'ifika ko eni ke hoko ia ko e *fee* ena ko ki he laiseni. Ka 'oku ou tui p na'e 'i ai hono makatu'unga na'e 'ikai ke peh ke tau peh p ko e laiseni 'e 4000 ko e *renew* 'e 2000. Ko u tui p na'e 'i ai hono ngaahi makatu'unga. Pau p na'e sio e kakai 'i he taimi ko ia 'o 'ilo'i 'a e lahi e silini 'oku h mai 'i he, 'i he fa'ahinga ng ue ko eni kai kehe foki ka 'oku 'ikai ke fu'u loko m 'opo'opo mai 'a e ngaahi fakamatala ko eni ko , tukuhau 'a e ni'ihi ko eni ke lava ke tau *access* pea tau sio leva 'o 'ilo'i ta 'oku fu'u lahi ke tukutukuhifo p 'oku fu'u si'isi'i ke tukutuku hake. 'A ia ko e kongia ia ko 'oku lolotonga fakahoko he taimi ni ko hono feinga ke fakam 'opo'opo 'a e sekitoa ko eni ko ki he

mamata tofua'á. 'Oku mahino 'aupito pea kuo tau 'osi lave'i kotoa he fonuá pea mo e Hou'eikí ko e ma'u'anga mo'ui eni ki he fonua ni pea 'e fiema'u ke to e leva'i ange ke to e m 'opo'opo ange. Ko ia p ki'i l pooti Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Me'a mai N pele Fika l 'o Tongatapu.

Lord Vaea: Sea te u faka'osi atu p . Ko e, 'i he peesi 29 'o e l pooti ko ia 'o e ta'u fakapa'anga 'o e 2015 ki he 16 'oku h ai p ai 'a e pa'anga h mai na'e t naki fakafehoanaki ki he t keti pa'anga h maí 'i he ta'u fakapa'anga 2015/16. Pea 'oku h ai ko e fakak toa 'o e pa'anga na'e t nakí ko e 751,696. Pea ko e pa'anga na'e t keti'i ko e 663,700. Ko e hulu ko áí, ko e 87,000. Mou me'a ange ki h Sea ko e pa'anga ko ení, 'ai 'ata'at p ia, ma'u p ia ai 'i he fo'i me'a ko ení. Ka ko u fakafiem lie p kiate au pea ko u fakafiefia 'aupito e tu'unga 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisit . Neongo ko e 'Eiki Minisit 'oku toe ta'u ia 'e l p 2 pea toki a'u atu ki he l pootí, ka ko e fakamatalá 'oku 'omai foki pea 'oku 'i ai e fiefia ko hono 'uhingá ko e tu'unga eni 'oku 'i ai 'a e faka'amú. Pea ko u 'oatu 'a e fakam l he ma'u faingam lié Sea pea ko u fiefia 'aupito he ngaahi tali 'oku 'omaí. M l 'aupito.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

<009>

Taimi: 1140–1145

Tokanga ki he ta'imalie pe kau muli 'i Vava'u he ng ue mamata'i tofua'a

S miu Vaipulu: M l Sea. Sea ko u kole p ke u h fanga atu p he ngaahi fakatapu kae fai ha fakahoha'a fel ve'i mo e fa'ahinga ma'u'anga mo'ui ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'apa'apa 'aupito 'Eiki Sea ki he ngaahi fakakaukau 'oku 'omaí. Ko e me'a p ko u fie fakah 'e au ia heni he 'aho ni, ko e motu'a ni na'a ne kamata e pisinisi ko ení 'i Tonga ni k toa. Mei he 1993 'o fai ai 'a e ng ue ko ení, na'e katakata'i 'e he ni'ihi, ka na'e fai p ng ue pea a'u 'o mahino ko e ma'u'anga mo'ui eni 'Eiki Sea. 'I he 'aho ni, 'oku lahi e feinga 'a e kau *operator* ke fakangatangata 'a e laiseni ko 'oku foakí koe'uhí ka nau ma'u p mon . 'Eiki Sea, ko hono uesia ko 'i he founga ko ení, 'e si'isi'i ange leva 'a e kakai ko 'e folau 'eve'eva ki Vava'u, Ha'apai ke ma'u 'inasi ai e kakai e fonuá. Ko e totongi ko eni f afé, na'e fai p ia 'i he taimi ko iá, 'a e 'ai ko e laisení. Pea 'ai e fakafo'ou ke uaafe, ko e 'uhingá ko e faingata'a ko 'o e founga ko eni 'oku t naki ai mo ma'u ha fakamatala fe'unga. 'I he 'aho ni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'i Vava'u kuo nau ma'u honau vaka, na'a nau 'o feinga 'i muli. Pea kuo 'omai honau vaka ki Vava'u, ka 'oku kei m lohi p 'a e kau muli ko 'oku *operator* he taimi ní ke lava ke fakangatangata e fiká 'Eiki Sea. 'E fakangatangata ai p mo e tokolahi e kakai ko 'e folau ki Vava'u mo Ha'apai koe'uhí ko 'enau folau ko e mamata tofua'a. 'Eiki Sea ko hono kamata ko 'o e ng ue ko ení 'i he 93, na'e tu'uaki fakataha ai mo e kakau mo e tofua'á, koe'uhí na'e 'ikai ke 'i ai ha feitu'u ia 'i m mani 'e ngofua ai e me'a ko iá. Pea a'u mai ki he 2000, feinga e *Green Peace* ke ta'ofi. Motu'a ni na'a ku 'alu ki he ' fakataha ko iá, 'oku 'ikai ke m mipa 'a Tonga ni ia 'i he *International Whaling Commission*. Ka na'e lava ke u h 'aki e *NGO* 'a 'Aositel lia, 'o mau fetaulaki ai mo e Minisit 'o 'Aositel lia mo Nu'usila he *Conservation* 'a Nu'usilá pea mo e *Environment* 'a 'Aositel lia 'o fai leva e feinga ko eni ke teke 'a e tafa'aki ko eni 'o e mamata tofua'á. 'Eiki Sea ko e kimu'a ko ke mau fetaulaki

ko mo e ni'ihi ko ení, ko 'eku 'alú, folau 'i he pa'anga p 'a'aku. Ko e kaí, tu'o 1 he houa 'e 24. 'Eiki Sea, na'e 'ikai 'uhinga 'eku kai tu'o 1 he houa 'e 24 ke mai ha kau muli 'o fakangatangata 'a e pisinisi ko ení ke nau ma'u 'inasi p kinautolu kae hala e fonuá. Na'e 'uhinga 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ke 'at eni ke ma'u mo'ui ai e kakai e fonuá. Ko e taha 'Eiki Sea, 'i he 2000 ia. 2001, na'a ku folau ki he fakataha 'a e, ko e 'uluaki fakataha ko 2000 na'e fai ia ki *Monarco*. Ko e fakataha ko hono uá, na'e fai ia 'i he 2001 'i Lonitoni. Pea na'a ku folau leva ai ko e fakafofonga 'i 'o e *SPREP*...

<001>

Taimi: 1145-1150

S miu Vaipulu: ... koe'uhí ke u lea 'i he kaveinga ko eni 'o e mamata tofua'a mo e kakau. Na'e fai 'a e fakahoha'a koe'uhí na'a ku h ko e Tal kita au 'o e *SPREP*. Na'e faka'osi na'a ku peh mai mou fili me'a 'e ua ko 'emau kakau mo e tofua'a p ko 'emau kai e tofua'a. Founa ia na'e tali ai 'e he *Green Peace* ke kakau mo e tofua'a. Pea na'e 'ikai 'uhinga ia ke fakangatangata p he kau muli. 'Oku mahu'inga 'a e pisinisi ko ení he ko e *resource* ia 'o hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki N pele fika 'uluaki 'a Tonga ke ' nasi hotau kakai. 'Oku 'i ai 'a e toko tolu 'i Vava'u Tonga nau lolotonga fiema'u ha'anau laiseni kei fakaongoongo mai. 'I he folau 'a'ahi ko faka-Fale Alea 'o e ta'u ni ko e teu ko é ke u foki mai 'oku talamai kuo t mai e tokotaha ke u 'alu ange mu'a ki he fakataha 'a e kau *operator* mamata tofua'a mo e fakatotolo 'a e potung ue. Naa ku talaange 'oku 'ikai ke u lava. Pea u a'u mai ko ki heni 'oku t mai 'a e tokotaha talaange 'e he kau *operator* muli ko 'i Vava'u 'a 'oku ma'u ng ue ai 'a e f nau Tonga kapau 'e me'a ia te mau 'alu mautolu pea 'oku ilifia 'a e f nau Tonga. Ko u talaange ko homou faingam lie ia ke mou fai e ng ue he ko ena 'oku mou lava p ka ko e fiema'u ke fakaiuia kimoutolu ke mou fai 'a e ng ue. 'Oua te mou ilifia. Ka peh mai ha muli ke 'alu, 'alu.

Kole ki he Pule'anga tukuange laiseni mamata'i tofua'a ki he Tonga 'ata'ata p

'A ia ko u tui ko u kole p 'a'aku ia ki he Minisit mo e potung ue tukuange 'a e laiseni ha laiseni fo'ou p 'oange p ki ha Tonga. 'Oua to e 'ai ha laiseni fo'ou ia ha muli pea kehe ke fakam hino ki he tokotaha ko iá kuo pau ke ne totongi 'a e tukupau mo e ' me'a ko iá ki mu'a 'i he taimi ko 'e fakafo'ou ai 'a e ngaahi laiseni. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko 'etau tokoni ia ke fai 'a e ng ue ko eni. 'Oku faka'apa'apa 'aupito au 'Eiki Sea ki he kau muli ko 'i Vava'u he ko e tokotaha muli na'a ma *partner* na'e ha'u ia ke 'ai e *cruise* ko e *Bounty Cruise* 'a e 'uhinga ia ke lele mai p mei Vava'u e vaka ki Ha'apai ki he feitu'u ko na'e *mutiny* ai 'a e *Bounty* pea foki. Ka na'a ku fokotu'u au ke ma vakai'i savea'i ange 'a e mamata tofua'a koe'uhí 'e fo'ou ia. He ko e fakatatau ki he lao 'o e finangalo ia 'o e, 'o Tupou IV 'i he 1978 ke fa'u e lao ke ta'ofi hono hoka e tofua'a. Pea na'e ng ue'aki leva 'a e me'a ko ia fai e savea lava e ' ng ue ko ia pea fokotu'u leva 'a e ki'i pisinisi ko eni 'e Sea. Pea ko u tui mahu'inga ...

<002>

Taimi: 1150-1155

S miu Vaipulu: ke 'inasi ai. 'Oku tau faka'amu pe ke to e ai ha tofua'a tatau mo na'e kupenga'i ko fanga kui 'a e kau tama ko .

'Eiki Minisit Polisi: Sea ki'i fakatonutonu atu pe. Ki he me'a mai mu'a Sea he me'a ko eni kau ki he Takimamatá, he ko e ng ue lelei 'oku ne faí ma'a Vava'ú. Kae 'oua 'e tuki he lalo letá he 'oku tapu ia he fuhú Sea.

S miu Vaipulu: 'Ikai t ko na'e mea'i pe ia ha m tu'á he taimi ko , 'e 'i ai e kaha'u e tofua'á. Neongo pe na'e 'a'anu mai e tofua'á ia ki Vaimal pea 'alu ia. Ka ko e mahu'inga, 'Eiki Sea 'i he ng ue Takimamatá ke ala mai, he ko e taha 'a e ngaahi tu'uaki ko 'a e Takimamatá 'oku faí ko e pisinisi 'a e tokotaha kotoa p . Pea 'oku mahu'inga ke 'inasi 'a e kakai ko 'o e fonuá.

Tokanga ki he fakafaingata'a'ia'i ai ng ue ki he laiseni pisinisi e kau 'inivesitoa

Ko e me'a hoko 'e fai ki ai 'a e fakahoha'á 'Eiki Sea, ko e taumu'a mo e kaveinga ko 'a e Potung ué. 'E Sea 'i he ta'u ngaahi kuohilí na'e vave 'aupito 'a e laiseni pisinisi, mo e ma'u 'a e feinga mai ko 'a e ni'ihí ke *invest*. Ko e taimi ni, kuo fakahoko mai kuo pau ke te laka hake he m hina 'e 7 ki he ta'u 'e taha mo e 2 kae toki fakakaukau'i. 'Oku fu'u tuai fau 'Eiki Sea ko e taimi ko na'e lava pe ke te laiseni ha'ate pisinisi *online*. Pea 'oku ma'ama'a mo vave. Ko e 'uhingá ki he fakalakalaka faka'ekon mika 'o e fonuá. 'I he taimi ni, kuo u fehu'i pe ia ki he 'Eiki Minisit ko e h e me'a kuo fakafaingata'a'ia'i aí. Te u fakalea p ko e fakafaingata'a'ia'i. Na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga lao ia 'e taha 'o e lalo t pilé. Koe'uhí kae toki faingofua 'a e 'u me'a ko iá. 'Oku fakatupunga hu'uhu'u 'Eiki Sea 'a e founga ko iá. Pe ko e h e me'a kuo peh áí?

Tokanga ki he Lao Malu'i Tokotaha Fakatau

Ko e ha'u ko ki he tafa'aki ko ki he mahu'inga 'o e koloá 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e Lao 'oku 'i he Potung ue ia ko ení, ko hono malu'i 'o e tangata fakataú, pe ko e *Consumer Protection Act*. Ko e l unga ko 'a e kakaí ko e peh fiema'u mei he Potung ué ke toki ange 'o l unga. Ka na'e 'uhinga 'a e Lao ko ení 'Eiki Sea , ke 'oua 'e 'i ai ha taimi 'e fa'ifa'iteliha 'a e tangata tu'um líé 'i he tokotaha tu'ut makí. Fakat t 'aki eni, na'e fa'u e Lao ko ení 'i he taimi na'e lahi ai 'a e t hiná. Na'e hanga leva 'e he kau *exporter* ia 'i he fonua ni 'o pule'i 'a e fafanga pe ko e *fertilizer* ki he ng ue'aki ki he t hiná. Pea kuo pau ke te t hina he'ene kau tahá, kae toki ma'u ha'ate fafanga, pea mamafa mo e fafangá. Pea na'e fa'u leva 'a e Lao ko eni *Consumer Protection* ke ne malu'i hotau kakaí, ke 'oua 'e pule'i peh 'i. He koe'uhí ko e to'o ko 'a e *price control* pe ko e fakamahu'inga 'o e koloá. Kuo hanga leva 'e he ni'ihí 'o peh , tau peh ko e suká, pe ko e mahoa'á, ko 'ene 'ilo p 'e ha taha ia 'oku ngalingali 'e nounou, ha'u ia 'o pae k toa 'o fakatau k toa 'o puke. Pea 'osi ko iá, ko 'ene nounou p , tukuange mai kitu'a ...

<003>

Taimi: 1155-1200

S miu Vaipulu: ...hiki ki 'olunga mafasia ai 'a Ha'apai mo Vava'u, mo Tokelau mama'o. Ko e ngaahi me'a 'oku tonu ke fai ke *pro-active* ke ng ue atu kimu'a e potung ue 'oua 'e tali l ungá, na'a hang ia ko e motu'a. Mate 'a e mahaki ia 'oku te'eki ai ke ma'u mai ha fo'i'akau ia Sea.

Ng ue'aki he 'oku 'osi fa'u p 'etau ngaahi me'asivi 'i he fonua ni, ka 'oku 'ikai ko e me'asivi 'oku fa'o mai ia 'i he lalo t pile. Ko e kakai ko 'i he fonua 'oku 'ikai ke nau lava 'enautolu 'a e lalo t pile. Ko e kau tama ia ko 'oku ha'a nautolu 'a e falekoloa 'e lava lelei ia 'enautolu. Fiema'u ke fai 'a e ng ue, ke ng ue, tu'u ki 'olunga he ko e vahe ko 'Eiki Sea, na'e vahe ko 60, 70, 80, na'e pal mesi 'o peh . "Te nau ng ue'i 'enau vahe." Taimi ni, Sea, ko e vakai atu ko ki he ngaahi 'Ofisi, *solitaire* atu kau me'a. Ko e taimi ko na'a ku kei fakakaunga tamaki ai 'i he me'á, na'e iku ai 'o fekau 'a e tama *IT* ia ke 'alu mo e helekosi 'o tu'utu'u k toa 'a e *internet* ..

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki! Tau liliu 'o Fale Alea.(Na'e liliu 'a e Fale 'o Fale Alea Kakato)

'Eiki Sea: Hou'eiki! K taki ki he Kalake ke lau mai 'a e 4.1 'a ia ko e lau 'uluaki p ka ko u kole p ke 'osi p hono lau 'uluaki pea tuku mu'a ki he K miti Lao, ke nau ng ue ki ai, pea ka 'osi ia 'oku mahalo te tau toki hoko atu 'apongipongi, he 'oku 'i ai p 'a e fa'ahinga 'oku kole mai'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a faka'eiki mo e ngaahi me'a 'oku nau mo'ua ki ai. Ko u tui p 'oku lahi p 'a e ngaahi ng ue 'a e kau Minisit 'oku toe ke fai, ka tau toki...Kalake! Lau mai 'a e fo'i lao ko ena 'oku 'omai meihe Pule'anga.

Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2017

Kalake T pile: Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2017.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ki hano Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli mo hono tokoni'i 'o e tauhi 'o e Pa'anga mohe 'o e Pule'anga 'i muli, mo e ngaahi me'a fekau'aki mo ia.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga, 'i he fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o peh :-

Konga 'uluaki ko e Talateu. ***Kupu 1 - Hingoa nounou.*** 'E ui 'a e Lao ni, ko e Lao ki hono pule'i 'o e fefetongi'aki pa'anga muli 2017.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'o e Lao Fakaangaanga ni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T piloe: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a: Veivosa Taka, 'Akosita Havili Lavulavu, Samiu Kuita Vaipulu, Sosefo Fe'ao Vakata, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako & Ako Ng ue, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'i' fitu.

'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-ma-f (14).

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ha loto ki ai ha taha?

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Tukuhifo Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i Fetongi Pa'anga Muli 2017 ki he K miti Lao

Eiki Sea: Hou'eiki! Ko u kole p mu'a ke tukuhifo ia ki he K miti Lao, ke mou ng ue ki ai, ka e hang p ko ia na'e lave ki ai 'i mu'a koe'uhí p 'oku 'i ai 'a e Hou'eiki mo e ngaahi 'apisia koe'uhi ke mou me'a atu ki ai, ka tau toki hoko atu 'i he hongofulu 'auhu.

Kelesi

Ka tau kelesi.

(Na'e toloi ai pe 'a e Fale ki he 10 'apongipongi.)

<004>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tusite, 22 Aokosi 2017, 10:00am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Fakafofonga Vava u 16 o fakam l ia a e ngaahi tokoni mei he pule angá o kau ai a e uhila maama mo e me ang ue ke tokoni ki he monomono halá. I ai mo e tokanga ki he mamafa e totongi pa anga o e koloa e he kau Esia mo honau ngaahi falekoloa i Vava u. Oku hikihihi p a e koloá, pea ko e tali totongi oku i he lea faka-Siaina pe ia. Tali mei he Minisita Fefakatau aki oku i ai a e ngaahi lao fekau aki mo e kaveinga ko eni pea oku fai a e feinga ki ai ke fakahoko a e ngaahi me a ko eni oku fai kiai a e tokanga. Me a a e Fakafofonga Vava u 15 o tokanga ai pe ki he ulungaanga o e kau pisinisi Siaina. Kole e he Eiki Sea ke to e tokanga ange a e Minisita Fefakatau aki mo ene Potung ue ke ai ha *surprise inspection*, pea fakapipiki he ngaahi falekoloa ha lisi o e koloa mo e totongi totonu.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u o tokanga ki he COLA na e fakahoko ma a e Hou eiki Kapineti.

4. LAO FAKAANGAANGA:

4.1 Fika 4/2017: Lao Fakaangaanga ki Hono Pule i o e Fetongi Pa anga 2017

5. K MITI KAKATO:

5.1 Potungaue Fefakatau aki mo e Ng ue a e Kakai ki he mahina e 6 ngata ki he 30 Sune 2015, mo e Ta u Fakapa anga 2015/2016

Me a a e Minisita Fefakatau aki o fakama ala ala a e l pooti pea hoko atu a e feme a aki.

[11:50am – Fale Alea]

LAO FAKAANGAANGA:

Fika 4/2017: Lao Fakaangaanga ki Hono Pule i o e Fetongi Pa anga 2017

Lau uluaki pea p loti o tali. Ave ki he K miti Lao fakatatau ki he Tu utu uni 131(1).

TOLOI A E FALE ALEA KI HE AHO PULELULU 23 AOKOSI 2017, 10:00AM

